

Oryginalny artykuł naukowy

Original article

Data wpływu/Received: **15.02.2019**

Data recenzji/Accepted: **07.04.2019**

Data publikacji/Published: **10.06.2019**

Źródła finansowania publikacji: **Uniwersytet Kazimierza Wielkiego**

DOI: **10.5604/01.3001.0013.2294**

Authors' Contribution:

(A) Study Design (projekt badania)

(B) **Data Collection (zbieranie danych)**

(C) Statistical Analysis (analiza statystyczna)

(D) Data Interpretation (interpretacja danych)

(E) Manuscript Preparation (redagowanie opracowania)

(F) Literature Search (badania literaturowe)

Tatiana Grabowska*

AGRESJA WŚRÓD UCZNIÓW EDUKACJI WCZESNOSZKOLNEJ W OPINII NAUCZYCIELI I RODZICÓW – PROBLEM CZY SYNDROM CZASU?

WPROWADZENIE

Zjawisko agresji daje się zaobserwować dosłownie wszędzie, gdzie mamy do czynienia z ludźmi, bez względu na ich wiek, wykształcenie, kolor skóry, wyznanie czy sposób porozumiewania się. Agresja jest zjawiskiem społecznie dolegliwym zarówno dla agresora, jak i dla adresatów takich zachowań. Niepokojącym jest fakt, że pojawia się ona u dzieci w bardzo wczesnym wieku, przybiera różne formy i przejawia się w różny sposób. Zjawiskiem agresji zajmuje się wiele dziedzin nauki, poczynając od pedagogiki, psychologii, socjologii, ale interesują się nią również środowiska lekarzy czy choćby wychowawcy i organizatorzy życia społecznego. Wszyscy na co dzień spotykają się bowiem z przejawami zachowań agresywnych, a co gorsza z dotkliwymi skutkami, jakie one powodują.

Wielość i różnorodność podejścia do zjawiska, jakim jest agresja, powoduje to, że nie jest łatwe sformułowanie takiego określenia agresji, które zyskałoby aprobatę

* ORCID: 0000-0003-3953-4141. Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy.

wszystkich środowisk oraz wszystkich zainteresowanych specjalistów. Analiza literatury przedmiotu pozwala na wskazanie agresji fizycznej, psychicznej, werbalnej, pośredniej, bezpośredniej, czynnej i biernej. Często można spotkać się z różnymi aspektami zachowań agresywnych. Mają one różne przejawy, do których najczęściej należą formy agresji werbalnej, psychicznej i fizycznej. Wśród najmłodszych można zaobserwować różne zachowania, poczynając od poniżania poprzez złośliwe skarżenie aż do kopania czy bicia tłumaczonego przez dzieci jako zabawa. Powszechnie wiadomo, że współczesne dzieci sporą część czasu po przyjściu ze szkoły spędzają przed telewizorem, pogrążone są w grach komputerowych czy wpatrzone w ekrany swoich telefonów. Rodzice przyznają, że nie są w stanie kontrolować ani czasu, ani treści oglądanych przez ich dzieci w telewizji czy w internecie. Często pod pozorem odrabiania lekcji dzieci w nieodpowiedni sposób docierają do treści nie przystosowanych do ich wieku.

UZGODNIENIA TERMINOLOGICZNE

Zainteresowanie agresją i skutkami, jakie ona powoduje, nie gaśnie od kilku lat. Wielu teoretyków zajmuje się tym zjawiskiem, szukając przyczyn jego występowania. Wielość ujęć terminologicznych może powodować pewien chaos, a co za tym idzie, zagubienie jej sensu.

Agresja (łac. *aggressio* – napaść, natarcie) to zachowanie, które ma wywołać szkodę, prowadzi potencjalnie lub faktycznie do negatywnych konsekwencji, takich jak m.in.: ból, cierpienie, utrata jakichś wartości (Milerski, Śliwowski, 2000, s. 8). Wiele ujęć psychologicznych przychyli się do stanowiska, że agresja jest zamierzonym działaniem, którego celem jest wyrządzenie komuś lub czemuś krzywdy, straty, cierpienia moralnego czy bólu fizycznego (Danielewska, 2002, s. 8). Wśród koncepcji agresji można odnaleźć takie, które zakładają istnienie kategorii agresji wrodzonej i nabytej. Za występowaniem agresji wrodzonej przemawiają argumenty: powszechności występowania, istnienia wielorakich form zorganizowanej agresji w społeczeństwach wszelkiego typu, wysokiego poziomu hierarchiczności i terytorializmu u człowieka, występującej spontaniczności zachowań agresywnych z jej przyjemnościową motywacją. Źródłem tego typu agresji upatruje się w ośrodku mózgu i w substancjach chemicznych, które sterują niepożądanymi zachowaniami. Za ideą wrodzonej agresji kryje się kilka jej znaczeń. Pierwsze stanowisko akcentuje ogólną, instynktowną skłonność do agresji, która szuka drogi ujęcia. Według tego kryterium w człowieku istnieje naturalna agresywność, która ujawnia się bez wystąpienia sytuacji, które by ją prowokowały, jest spontaniczną reakcją organizmu. To właśnie twórca psychoanalizy Zygmund Freud uważał, że człowiekiem rządzi wewnętrzny pociąg do zła, agresywności, niszczenia i okrucieństwa (Pufal-Struzik, Frątczak, 1996, s. 11-14). Agresja zależy od wrodzonych mechanizmów napędowych, zaś dobre właściwości człowieka osadzone są w wyposażeniu dziedzicznym, choć są nie mniej silne niż chęć

do walki. Tym samym i zachowania agresywne, i te o podłożu altruistycznym są zachowaniami, które są zaprogramowane przez przystosowanie filogenetyczne, przy czym impulsy agresywne są równoważone równie głęboko zakorzenionymi skłonnościami do stowarzyszania się i wzajemnego wspomagania. Skłania to do przyjęcia założenia, iż jesteśmy dobrzy dzięki swoim skłonnościom wrodzonym, a nie zaprogramowaniu przez proces wychowania. Zwolennicy teorii agresji jako instynktu dostrzegali zmienność w zachowaniu się ludzi i starali się odnaleźć dla niej uzasadnienie (Danielewska, 2002, s. 14).

Zgoła odmienne stanowisko przyjmują przedstawiciele teorii społecznego uczenia się. Według nich źródół agresji należy doszukiwać się poza osobowością człowieka, w czynnikach środowiskowych. Zdaniem Alberta Bandury, twórcy teorii społecznego uczenia się, wzorce zachowań agresywnych mogą być wyuczone w drodze bezpośredniego doświadczenia, czyli metodą prób i błędów, ale także w drodze obserwacji takich zachowań. W powstawaniu agresywnych zachowań dużą rolę przypisuje się także modelowaniu, którego istotę stanowi naśladowanie innych. Trzy skutki modelowania to: zapoznanie się z nieznanym dotąd zachowaniem, rozhamowanie reakcji, którą wcześniej udało się zahamować, albo powstrzymanie się od jakiegoś zachowania oraz łatwiejsze ujawnianie pewnych zachowań innych osób-modeli. Psycholog wymienił także inne sposoby wywoływania agresywnych zachowań. Są to między innymi: złe traktowanie przez innych, pobudzanie agresji za pomocą instrukcji, na drodze zachęcania, a także nakłaniania do agresji w sposób niezwykły czy też symboliczny. Zatem według psychoanalityków agresja jest zachowaniem kierowanym przez popędy i nieświadomym, zaś behawioryści upatrują w niej zachowanie wyuczone i poddające się modyfikacjom (Pufal, Frątczak, 1996, s. 133-134).

Należałoby się przyjrzeć uważniej rodzajom i przyczynom, jakie ona powoduje. Rodzaje agresji nierozdzielnie związane są z mechanizmami jej powstawania. Z punktu widzenia badań psychologicznych teoretycy wskazują na trzy jej rodzaje: frustracyjna, naśladowcza i instrumentalna. Dołączono także czwarty rodzaj agresji, wskazując na agresję patologiczną. Agresja frustracyjna jest dwustronną zależnością między agresją a frustracją, gdzie agresja jest zawsze konsekwencją frustracji, a ta prowadzi do jakiejś formy przejawianej agresji. Agresja naśladowcza jest wyrazem mimowolnego naśladowania modeli agresywnego zachowywania się kogoś, z kim styka się osoba w swoim otoczeniu. Natomiast agresja instrumentalna jest swego rodzaju sposobem, a właściwie narzędziem, dzięki któremu można osiągnąć zamierzony cel. U podłoża agresji patologicznej leżą procesy chorobowe, które mają swoje źródło w układzie nerwowym; wówczas zachowania agresywne są objawami chorób i zaburzeń w zachowaniu (Pufal, Frątczak, 2002, s. 135-136).

Wśród najczęściej rozpoznawalnych rodzajów agresji wymienia się agresję werbalną. Określana jest jako pogardliwe, poniżające i ubliżające używanie słów, jak również głośne wymyślanie (Rumpf, 2008, s. 55). Agresja ta może przyjąć formę pomówień, oszczerstw (pośrednia), może być wyrażana w formie wypowiedzi, które uderzają w drugą osobę, bądź też jest groźbą. Intencją zastosowania takiej agresji może być chęć

wprowadzenia kogoś w błąd, jest swoistym tyranizowaniem lub oszczeniowaniem. Najczęściej autorkami takich zachowań są dziewczynki. Innymi formami agresji mogą być intrygi, kłamstwa, ośmieszanie, stosowane przezwiska, opowiadane dowcipy na temat jakiejś osoby, planowane zemsty (Danielewska, 2002, s. 9-56).

Agresję werbalną można poddawać analizie na poziomie aktów mowy. Wówczas jest ona agresją bezpośrednią, niejawną lub implikowaną. Do jawnych aktów agresji werbalnej z użyciem słownictwa znieważającego lub takiego, które podlega tabu, zalicza się te zachowania językowe, które naruszają istotne wartości dla czci, dobrego imienia odbiorcy, jego systemu wartości, a przekazywane są bezpośrednio (publicznie) albo bez jego udziału. Wśród podstawowych form agresji słownej można wymienić: działania językowe (bluźnierstwo, obelgi, zniewagi słowne, napaść słowną, przekleństwa). Agresja językowa jest interpersonalnym działaniem językowym i parajęzykowym (Preisnt, 2004, s. 31-32).

Agresja fizyczna, na którą składają się różne formy zachowań, które występują w postaci biernej lub czynnej, jest drugim rodzajem najczęściej obserwowanej agresji. Przemoc fizyczna, rozumiana jest jako atak, fizyczna napaść na inną osobę, to zachowanie agresywne, w którym osoba atakująca zadaje ból, wyrządza krzywdę, szkodzi innemu. Agresja fizyczna może przybierać formy bezpośrednich i pośrednich napastliwych zachowań, czasem też form destrukcyjnych. Napastliwe zachowania skierowane są na określoną osobę bądź też grupę osób, mają na celu zadanie bólu, wywołanie strachu lub wyrządzenie przykrości. Wśród zachowań napastliwych można wymienić proste, które przybierają formę krótko trwających ruchów poszczególnych części ciała (najczęściej rąk, nóg, mięśni twarzy). Są to zachowania, takie jak: szarpanie, wrywanie, ciągnięcie, ściskanie, duszenie, gryzienie, kopanie, uderzanie, trącanie. Bardziej złożone zachowania napastliwe trwają dłużej, są to bójki i przestraszanie (Grochocińska, 2000, s. 38-39).

Nie trudno przewidzieć, jak fatalne skutki może mieć agresja fizyczna, poza tymi, które są możliwe do zaobserwowania bezpośrednio, które zostawiają ślady w sferze psychicznej, emocjonalnej czy poznawczej. Problemy, jakie mogą się pojawić w późniejszym życiu człowieka, który doświadczył agresji fizycznej, mogą skutkować zmniejszonym poczuciem bezpieczeństwa, brakiem akceptacji wobec własnych poczynań czy choćby poczuciem zagubienia, trudności w nawiązywaniu relacji z otoczeniem.

Agresja psychiczna to kolejny rodzaj agresji, którą rzadziej poddaje się analizie w kontekście zachowań dzieci. Pod pojęciem agresji psychicznej kryją się następujące zachowania: agresja werbalna, czyli obrażanie, ironizowanie, znieważanie, kompromitowanie, groźby (mogą być powiązane z przemocą wobec osób i przedmiotów), stosowanie perswazji, szantażu (celem wymuszenia jakichś zachowań), a także dyskryminacja (poniżanie, naruszanie godności) (Ostrowska, Tatarowicz, 1998, s. 24).

Przemoc psychiczna inaczej określana jest jako przemoc emocjonalna. Jest agresywnym zachowaniem wywołującym ból emocjonalny lub cierpienie, które ma cha-

rakter poniżający i zawsze budzi poczucie zagrożenia. Najczęściej agresja ta przyjmuje formę ataków werbalnych, które godzą w poczucie wartości osoby, przeciwko której jest ona skierowana (Bińczycka-Anholcer, 2003, s. 306).

Agresją psychiczną jest izolowanie („odejdz stąd”, „nie mam dla ciebie czasu”), przezywanie, ośmieszanie, obrzucanie wyzwiskami. Konsekwencjami daleko idącymi dla psychiki jest poczucie zagrożenia, odrzucenie, izolowanie osoby od grupy. Niejednokrotnie dzieci mają do czynienia z takimi zachowaniami w środowisku rodzinnym. Stąd wielka rola świadomych swej roli rodziców, którzy swoimi postawami wobec niego dadzą poczucie bezpieczeństwa, zapewnią o swej miłości, wierze w dziecko.

Na kształtowanie się osobowości dziecka i jego zachowanie ma wpływ świadoma praca rodziców, ale także ich niezamierzone działaniami wobec niego. Te dwa rodzaje oddziaływań wiążą się z różnymi postawami rodziców wobec dzieci (Pufal-Struzik, Frątczak, 2007, s. 30).

U podłoża powstawania prawidłowych postaw rodzicielskich leżą postawy pozytywne wobec dziecka, a wśród nich: postawa współdziałania, akceptacji, uznająca prawa dziecka, rozumnej swobody. Współdziałanie z dzieckiem to aktywność rodziców, którzy są przy dziecku, akceptują jego rówieśników, czynnie uczestniczą w życiu dziecka, wykazują zainteresowanie jego działaniami, pozwalają dziecku na niezależność, włączają i angażują w sprawy rodziny. Współdziałanie z dzieckiem może w konsekwencji doprowadzić do tego, że ma ono zaufanie do rodziców. Wie, że zawsze może się do nich zwrócić o pomoc. Odpowiedzialność, jaka spoczywa na rodzicach, by umieć pokazać dziecku prawidłowe wzory zachowania się wśród innych, współpracy z innymi, w głównej mierze przekłada się na dalsze jego życie społeczne. Akceptacja dziecka to nieodzowny warunek właściwych relacji w rodzinie. Postawa ta sprzyja kształtowaniu się zdolności do nawiązywania trwałych więzi emocjonalnych. Rodzice powinni zaakceptować dziecko takim, jakie ono jest, z jego wadami i zaletami. Akceptacja nie jest jednoznaczna z pobłażaniem dziecku. Jeśli zasłuży na karę, to jest ona jedynie sygnałem, że dziecko źle postąpiło. Uznanie praw dziecka to poszanowanie jego indywidualności i praw w rodzinie. Rodzice, uznając, że dziecko jest pełnoprawnym człowiekiem, obdarzając je szacunkiem, dają mu sygnał, że uznają jego prawa. Dziecko rosnące w poczuciu, że uznawane są jego prawa, dostrzegane i zaspokajane potrzeby, jest gotowe na podejmowanie różnych aktywności z własnej inicjatywy. Ma poczucie własnej mocy sprawczej, daje się mu możliwość działania w poczuciu skuteczności. Rozumna swoboda polega na dawaniu w miarę rozwoju dziecka coraz to większej swobody w działaniu, podejmowaniu decyzji. Dziecko, doświadczając nowych rzeczy, nabiera pewności co do kolejnych wyzwań, tym samym nabywa różne kompetencje, stając się bardziej samodzielny. Rola rodzica polega tu na mądrym towarzyszeniu, by w miarę pojawiających się sytuacji, dla dziecka niebezpiecznych, móc tę swobodę ograniczyć (por. Ziemska, 1986, s. 155-197).

O właściwych postawach rodzicielskich pisała M. Ziemska (1969), która zapewniała, że dopiero po obdarzeniu dziecka zaufaniem i daniem mu swobody będzie ono

gotowe do współdziałania z rówieśnikami, uspołecznione, twórcze i otwarte na nowe wyzwania, przygotowuje się do pokonywania różnych przeszkód, kończenia zaczętych już przez siebie działań.

Każda pozytywna postawa rodzicielska przejawiana wobec dziecka przyczyni się do budowania w nim pewności siebie, niezależności i samostanowienia o sobie. Dziecko nie będzie czuło potrzeby, by na siłę udowadniać komuś swojej wartości, nie będzie miało potrzeby walczenia o swoje prawa ani też wchodzenia innym w drogę. Pozytywne doświadczenia wyniesione z rodziny procentują w życiu dorosłym i przyczyniają się do budowania dojrzałej postawy podmiotowej.

W powstawaniu zachowań agresywnych u dzieci dużą rolę odgrywa lęk i poczucie porzucenia przeżywane w relacjach z rodzicami. Poczucie odrzucenia emocjonalnego narusza, a nawet niszczy poczucie bezpieczeństwa dziecka, wzbudza lęk. Lęk jest uczuciem powodującym napięcia, niepokój i bezradność. Dziecko, chcąc skupić na sobie uwagę rodzica, zaczyna zachowywać się w taki sposób, by ten zaczął go dostrzegać. Uwaga jest synonimem miłości osób, które obdarzamy uczuciem. Zachowania agresywne spełniają takie funkcje. Sam lęk jest też czynnikiem, który wywołuje agresję lub też skutecznym sposobem do pokonania go. Często agresja dziecka skierowana jest przeciwko osobom, które okazują mu uczucie, wówczas gdy jest spragnione ich miłości, ale jednocześnie przeżywa lęk niepewności (Danielewska, 2002, s. 31).

Niestety im więcej istnieje negatywnych czynników, im dłużej i intensywniej wpływają one na proces wychowania, socjalizacji, tym wyższe wydaje się być ryzyko przyjęcia postaw agresywnych (Ostrowska, 2005, s. 144).

Nie bez znaczenia są kontakty dziecka z rówieśnikami w szkole, która stanowi ważne środowisko socjalizacyjne. Dzieci spędzają tam dziś znaczną część swojego czasu, są włączone w sieci społeczne, integrują się poprzez zabawę, doświadczają zachowań innych.

Z badań K. Ostrowskiej wynika, że szkolne problemy i obciążenia, jakim dzieci są poddawane, przyczyniają się w znacznym stopniu do pojawiającego się stresu i przejawiania przez nie zachowań agresywnych. Niepowodzenia szkolne podwyższają ryzyko stosowania agresji wówczas, gdy rodzice mają zbyt wygórowane wymagania co do wyników w nauce ich dzieci. Problemy szkolne i zachowania agresywne oddziałują i wzmacniają się wzajemnie. Jeszcze innym czynnikiem, który może wpływać na zachowania agresywne u dzieci, mogą być nieodpowiednie warunki przestrzenno-organizacyjne (jakość pomieszczeń lekcyjnych, wyposażenie klas czy też program pedagogiczny) (Ostrowska, 2005, s. 147-148).

Rożnowska (2006, s. 73) wskazuje na czynniki szkolne, które stanowią źródła agresji, a powstają na skutek: nieprawidłowego funkcjonowania szkoły (liczne klasy, hałas, anonimowość, brak współpracy na linii szkoła – rodzina); postaw nauczyciela uczącego (brak sprawiedliwości w ocenianiu, tworzenie sytuacji stresowych, właściwy podział ról); wadliwa organizacja procesu nauczania (nudne, przewidywalne lekcje, brak zajęć pozalekcyjnych).

Tylko kompetentny i refleksyjny nauczyciel, szczególnie na pierwszym etapie edukacji dziecka, może zapewnić świadomą edukację w duchu współpodmiotowości opartej na dialogu z dzieckiem. Nauczyciel powinien potrafić dostrzec w dziecku dobro, dać mu szansę na doświadczanie i samodzielne pokonywanie trudności, poczucie sukcesów, ale i porażek. W swej codziennej pracy powinien uznawać prawo dziecka do popełniania błędów, gorszego nastroju, podejmowania przez niego decyzji ze świadomością gotowości ponoszenia konsekwencji. Taka postawa nauczyciela da szansę na bardziej podmiotowe relacje.

MATERIAŁ I METODA BADAWCZA

Badania były związane z przejawami zachowań agresywnych u dzieci w edukacji wczesnoszkolnej w opinii ich rodziców i nauczycieli. Podjęto zatem badania mające pokazać i określić przejawy zachowań agresywnych u dzieci w wieku wczesnoszkolnym. W postępowaniu badawczym uwzględniono technikę ankiety dla nauczycieli pracujących z uczniami oraz dla rodziców tychże dzieci. Celem przeprowadzenia ankiety było uzyskanie informacji o niepokojących zachowaniach, jakie respondenci zauważają podczas czasu spędzanego z dzieckiem w warunkach szkolnych oraz domowych. Próbę badawczą stanowiła grupa 60 rodziców (po 20 z każdej klasy), 15 nauczycielek w klasach I, II i III. Na potrzeby badań zebrano informację o wieku badanych rodziców, wykształceniu i dietności. Największą grupę stanowili rodzice w wieku 26-35 lat, ich udział procentowy wyniósł 58. Drugą co do wielkości grupę stanowili rodzice w przedziale wieku 36-45 lat. Rodziców powyżej 46 lat było zaledwie 3%, dość dużą grupę stanowili rodzice poniżej 25 lat – było ich 16,2%. Jeśli chodzi o poziom wykształcenia, badani znaleźli się w następujących kategoriach: 45% z wykształceniem średnim, 30% z zasadniczym zawodowym, 13,3% z wykształceniem wyższym oraz 11,6% z wykształceniem podstawowym. Analizując grupę rodziców pod względem posiadanych dzieci, wyodrębniono cztery grupy: z jednym dzieckiem 23,4%, z dwojgiem i trojgiem dzieci 63,3% oraz 13,3% rodzin wychowuje czworo i więcej potomstwa. Wszyscy badani zamieszkują środowisko wielkomijskie położone blisko centrum miasta. Wśród nauczycieli klas I-III znakomita większość legitymuje się stażem ponad 15-letnim, to grupa 93,33% badanych. Wśród nich są nauczyciele z najwyższym stopniem awansu zawodowego – nauczyciele dyplomowani i kilku mianowanych. Zaledwie jedna osoba posiada mniejsze doświadczenie w pracy z uczniami w edukacji wczesnoszkolnej i jest nauczycielem kontraktowym.

ANALIZA WYNIKÓW

W wyniku przeprowadzonych badań zgromadzono obszerny materiał empiryczny. Jego analiza umożliwiła poznanie odpowiedzi na nurtujące badawczo zagadnienia. Pierwsze z nich dotyczyło zachowań, jakie obserwują rodzice u swoich dzieci, wśród nich: reakcji rodzica na nie, chęci dominacji w domu, prowokowania kłótni, używania obraźliwych słów, używania obraźliwych zwrotów w stosunku do członków rodziny, inicjowania niebezpiecznych zabaw, kar za niestosowne zachowanie stosowanych przez rodziców. Każde z tych zachowań analizowano na trzech poziomach edukacji wczesnoszkolnej – I, II, III klasy. **Rodzice najmłodszych uczniów** prawie zawsze reagują na nieodpowiednie zachowania swoich dzieci; czynią to w 85% takich sytuacji. W 60% deklarują chęć dominacji swojego dziecka w domu. Prowokowanie kłótni przez dziecko zauważa 55% rodziców. Dzieci w klasie pierwszej rzadko używają obraźliwych słów, tak deklaruje 90% z rodziców; równie rzadko robią tak w stosunku do najbliższych członków rodziny. W zakresie inicjowania niebezpiecznych zabaw stwierdzenia pozytywne i negatywne były deklarowane w tym samym stopniu. Stosowanie kar za niewłaściwe zachowanie zadeklarowało 90% z badanych rodziców. **Rodzice dzieci uczęszczających do drugiej klasy** także prawie zawsze reagują na nieodpowiednie zachowania swoich dzieci, czynią to w 75% takich sytuacji. W takim samym stopniu deklarują chęć dominacji swojego dziecka w domu (60%). Dziecko w ich opiniach rzadko prowokuje kłótnie, zaledwie w 10%. Dzieci w klasie drugiej częściej używają obraźliwych słów, tak deklaruje 60% z rodziców, ale równie rzadko robią tak w stosunku do najbliższych członków rodziny – zaledwie w 20%. W zakresie inicjowania niebezpiecznych zabaw aż 70% rodziców potwierdziło takie zachowania. Stosowanie kar za niewłaściwe zachowanie zadeklarowało zaledwie 40% z badanych rodziców. **Rodzice uczniów w klasie trzeciej, najstarszej klasie edukacji wczesnoszkolnej**, zadeklarowali, że zawsze reagują na nieodpowiednie zachowania swoich dzieci, czynią to w 100% takich sytuacji. Chęć dominacji swojego dziecka w domu zauważyło 70% z nich. Aż w 80% deklaracji rodziców stwierdzono prowokowanie kłótni przez dzieci. Obraźliwych słów według rodziców używa aż 65% dzieci, tym samym równie często robią tak w stosunku do najbliższych członków rodziny (w 80%). W zakresie inicjowania niebezpiecznych zabaw aż 95% rodziców potwierdziło takie zachowania. Stosowanie kar za niewłaściwe zachowanie zadeklarowało 100% z badanych rodziców.

Zapytano także nauczycieli klas edukacji wczesnoszkolnej o zachowania agresywne ich uczniów. Tu przyjęto kryteria: częstotliwości wykazywanych agresywnych zachowań, częstotliwości interwencji nauczyciela w konflikty między uczniami, najczęstszych przejawów zachowań agresywnych, częstotliwości zachowań ze względu na płeć, rodzaju zachowań ze względu na płeć, częstotliwości i rodzaju przejawianych agresywnych zachowań w stosunku do nauczyciela. **Nauczycielka w klasie I** wskazała, że w zakresie częstotliwości wykazywanych agresywnych zachowań przez uczniów

w jej klasie są one na poziomie 67%. Interwencji, które musi dokonywać, jest 60%. Najczęstszymi przejawami zachowań agresywnych są: podstawianie nogi (66%), zaczepianie (22%), a zaledwie 12% stanowią sytuacje, w których dzieci skarżą na siebie. Najczęściej zachowania agresywne dominują u chłopców – 100%. Chłopcy w zachowaniach agresywnych najczęściej szarpia i kopią, natomiast dziewczynki skarżą i kłócą się. W stosunku do nauczyciela w klasie I dzieci nie wykazują zachowań agresywnych. **Nauczycielka w klasie drugiej zauważyła**, że w zakresie częstotliwości wykazywanych agresywnych zachowań przez uczniów w jej klasie są one na nieco niższym poziomie (56%). Interwencji, jakich dokonuje, jest zaledwie 30%. Najczęstszymi przejawami zachowań agresywnych są: używanie obraźliwych zwrotów (45%), skarżenie (30%), natomiast wyrażanie krytyki wobec siebie stanowi (25%). Najczęściej zachowania agresywne dominują również u chłopców. Chłopcy w zachowaniach agresywnych najczęściej podstawiają nogę i kopią, natomiast dziewczynki wyśmiewają się i kłócą się. W stosunku do nauczyciela w klasie II również dzieci nie wykazują zachowań agresywnych. **Nauczycielka w klasie III wskazała**, że częstotliwość agresywnych zachowań przez uczniów w jej klasie jest na poziomie 70%. Interwencji, których dokonuje, jest aż 80%. Najczęstszymi przejawami zachowań agresywnych są: używanie obraźliwych zwrotów (50%), aktów ośmieszania (20%), natomiast wyrażanie krytyki i poniżania wobec siebie stanowi 30%. Zachowania agresywne dominują również u dziewczynek. Chłopcy w zachowaniach agresywnych najczęściej kłócą się, natomiast dziewczynki wyśmiewają się i szarpia. W stosunku do nauczyciela w klasie III zdarzają się sytuacje agresji słownej ze strony dziewczynek.

PODSUMOWANIE

Uzyskane dane empiryczne pozwalają na stwierdzenie, iż uczniowie w klasach I-III wykazują zachowania agresywne w zakresie trzech rodzajów agresji: werbalnej, fizycznej i psychicznej. W środowisku rodzinnym rodzice (niezależnie od wieku i wykształcenia) reagują na agresywne zachowania swoich dzieci, zauważają chęć ich dominacji; przyznają, że dzieci prowokują kłótnie (najczęściej starsze dzieci). Najczęściej w klasie III dzieci używają niewłaściwych zwrotów, obraźliwych także pod adresem członków rodziny. W tym też wieku ujawniają się u dzieci, częściej niż dotychczas, niewłaściwe, groźne zabawy. To właśnie rodzice (najczęściej z wykształceniem średnim) najstarszych dzieci deklarują stosowanie kar i restrykcji wobec swoich pociech. W warunkach szkolnych najczęściej zachowania agresywne przejawiają chłopcy (klasa I i II), a już w III klasie dominują dziewczynki. Wobec badanych nauczycielek klas I-III rzadko zdarzają się akty agresji, a jeśli już występują, to jest to agresja werbalna.

Zarówno rodzice (niezależnie od wieku), jak i nauczyciele edukacji wczesnoszkolnej dostrzegają problem, jakim są zachowania agresywne dzieci. Nasilają się one wraz z wiekiem. Niepokojący jest fakt, iż akty agresji dzieci kierują także przeciwko dorosłym. Wiek wczesnoszkolny jest niezmiernie ważnym czasem rozwoju dziecięc-

go kształtowania własnego obrazu, własnej skuteczności, nabywania wielu doświadczeń, które determinują dalszy rozwój, postrzegania świata. Zastanawiający jest także fakt, że częstsza wraz z wiekiem dziecka jest chęć stosowania kar przez rodziców, w których brak jest dialogu, chęci porozumienia się. Można zatem pytać, czy nie jest to przypadkiem powód nasilania się agresji? Należałoby się zastanowić, czy agresja wśród uczniów edukacji wczesnoszkolnej jest już problemem czy syndromem czasu? Czasu, w którym najbardziej go właśnie brak – mijamy się w codzienności szkolnej, rodzinnej. Może kluczem do właściwego funkcjonowania dziecka w otaczającym go świecie byłby właśnie czas, jaki można by mu poświęcić na wspólne rozmowy, wsłuchanie się w jego potrzeby, danie mu szansy na doświadczanie tego, co naprawdę go interesuje. Nie można określać agresji jako syndromu czasu. Zjawisko to towarzyszy bowiem każdemu pokoleniu, z tą jednak różnicą, że osoby znaczące dla dzieci wykazują innego rodzaju uwagę skierowaną na nie. Pochylmy się zatem nad dziecięcym światem, „małymi, wielkimi problemami”. Przecież dzieci nie zawsze słuchają dorosłych, ale zawsze ich obserwują i naśladują – to powinna być najlepsza nauka dla nas, dorosłych.

BIBLIOGRAFIA

- Bińczyca-Anhollcer, M. (red.) (2003). *Przemoc i agresja jako zjawiska społeczne*. Warszawa.
- Brahmi, K. (2018). Znaczenie rodziny w społeczeństwie w perspektywie programu 500+. *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Humanitas. Pedagogika*, 16.
- Danielewska, J. (2002). *Agresja u dzieci – szkoła porozumienia*. Warszawa.
- Grochocińska, R. (2000). *Przemoc wobec dziecka w wieku przedszkolnym i wczesnoszkolnym*. Gdańsk.
- Kruszewska, A. (2017). Oddziaływanie bajki na życie emocjonalne dziecka kończącego roczne przygotowanie przedszkolne. *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Humanitas. Pedagogika*, 14.
- Milerski, B., Śliwerski, B. (2000). *Pedagogika. Leksykon PWN*. Warszawa.
- Ostrowska, K. (2005) *Zachowania agresywne w szkole – badania porównawcze 1997-2003*. Kielce.
- Ostrowska, K., Tatarowicz, J. (red.) (1998). *Przemoc i agresja w szkołach polskich i niemieckich*. Warszawa.
- Preisent, M. (2004). *Formy i funkcje agresji werbalnej*. Wrocław.
- Pufal-Struzik, I., Frątczak, A. (1996). *Agresja wśród dzieci i młodzieży. Perspektywa psychoedukacyjna*. Kielce.

Pufal-Struzik, I., Frątczak, A. (2007). *Agresja dzieci i młodzieży. Uwarunkowania indywidualne, rodzinne i szkolne*. Kielce.

Rożnowska, A. (2006). *Lęk i agresja w szkole*. Słupsk.

Rumpf, J. (2008). *Krzyczeć, bić, niszczyć. Agresja u dzieci w wieku do 13 lat*. Gdańsk.

Ziemska, M. (1969). *Postawy rodzicielskie*. Warszawa.

Ziemska, M. (1986). *Rodzina i dziecko*. Warszawa.

AGRESJA WŚRÓD UCZNIÓW EDUKACJI WCZESNOSZKOLNEJ W OPINII NAUCZYCIELI I RODZICÓW – PROBLEM CZY SYNDROM CZASU?

Słowa kluczowe: zachowania agresywne, uczeń, środowisko rówieśników, postawy rodziców, nauczyciel edukacji wczesnoszkolnej

Streszczenie: Zjawisko agresji daje się zaobserwować dosłownie wszędzie, gdzie mamy do czynienia z ludźmi, bez względu na ich wiek, wykształcenie, kolor skóry, wyznanie czy sposób porozumiewania się. Agresja jest zjawiskiem społecznie dolegliwym, zarówno dla agresora, jak i dla adresatów takich zachowań. Niepokojącym jest fakt, że pojawia się ona u dzieci w bardzo wczesnym wieku, przybiera różne formy i przejawia się w różny sposób. Zjawiskiem agresji zajmuje się wiele dziedzin nauki, poczynając od pedagogiki, psychologii, socjologii, ale problem ten analizowany jest również w środowiskach lekarzy czy choćby wychowawców i organizatorów życia społecznego. Wszyscy na co dzień spotykają się bowiem z przejawami zachowań agresywnych, a co gorsza, z dotkliwymi skutkami, jakie one powodują. Artykuł stanowi prezentację wyników badań nad agresją u dzieci w wieku wczesnoszkolnym przejawianą w stosunku do rówieśników, rodziców i nauczycieli.

AGGRESSION AMONGST STUDENTS IN FOUNDATION STAGE EDUCATION IN TEACHERS' AND PARENTS' OPINION – PROBLEM OR SIGN OF THE TIMES?

Keywords: aggressive behavior, student, peer group, parent's attitude, foundation stage teacher

Abstract: Phenomenon of an aggression can be seen literally everywhere where we meet other people. No matter of their age, education, skin color, religious beliefs or way of the communication. Aggression is a phenomenon troublesome to society, for person who is aggressive as well as the person who is receiver of aggressive behavior. The worrying fact is that it appears amongst kids at the very young age, in different forms and different ways. Phenomenon of aggression is observed and discussed by many people from different areas of study, such as pedagogy, psychology, and sociology. Every one of them is a witness of aggressive behavior, what is worse they are witnesses to effects which it is causing. This article is presenting a survey results about aggression amongst children in the foundation stage expressed towards peer group, parents and teachers.